

ÁTVÁLTOZÁSOK, ESZTERHÁZA NAGY PARTERJÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE FATSAR KRISTÓF

Mőcsényi professzor úr tudományos munkásságának talán középpontjában, de szívéhez mindenképpen legközelebb áll Eszterháza - vagyis az 1766 előtt még süttörinek nevezett, ma pedig fertődiként ismert Esterházy-kastély - műegyüttesének kutatása.¹ Számos megfigyelése elsősorban a kastély építéstörténetéhez nyújtott megkerülhetetlen adatokat, amelyeket összefoglalóan *Eszterháza feketén-fehéren* (H. n., é. n. - Budapest 1998) című könyvében tett közzé. A Valkó Arisztid által gyűjtött levéltári cédulaanyagot a könyv digitális mellékletében adta közre, amely a legnagyobb mennyiségű forrásközlés Eszterháza kutatástörténetében. Az adatok értelmezése eredményeképpen Eszterháza teljes - tehát a környező tájat és annak adottságait is szem előtt tartó - építéstörténetének mérföldköveit a korábbi szakirodalomtól élesen eltérő helyeken jelölte ki, és ezzel új irányokat szabott a későbbi Eszterháza-kutatásoknak is, igazodási ponttá vált.²

Nemcsak az említett cédulaanyag, de az Eszterháza-kutatások általában is mindössze a Magyar Országos Levéltárban őrzött Esterházy hercegi levéltár anyagára

1. Figyelme kezdettől az együttes teljes egésze felé fordult - ellentétben kortársai többségével, vö. Mőcsényi Mihály: A fertői táj-, park-, kastély-együttesről. *Műemlékvédelem* X. (1966) 4., 214-217.

2. Vö. Dávid Ferenc: 'A fertői Esterházy kastély építéstörténete Megjegyzések Mőcsényi Mihály könyvének megjelenése után' in Vadas Ferenc (szerk.): *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Budapest 2004. 109-119.

támaszkodhattak.³ A család hercegi ágának legalább ilyen fontos, gazdaság-, és ezen belül építészettörténetileg pedig egyértelműen jelentősebb levéltára viszont a család fraknoi várában található, amely a hozzáférhetőség nehézségei miatt a magyarországi kutatók számára jószerével *terra incognita* maradt. Ez a körülmény magyarázza, hogy az együttes, ezen belül a kertek történetének tekintetében is a kutatás sokszor feltételezésekre kényszerült támaszkodni. A feltételezéseket a fraknoi levéltár (Esterházy Privatstiftung Archiv, Burg Forchtenstein, a továbbiakban EPA) kutatása válhatja fel adatokkal, bár meg kell jegyezni, hogy a Magyar Országos Levéltárban őrzött Esterházy-levéltár feltárása sem történt meg maradéktalanul, és még számos, Eszterháza építéstörténe szempontjából releváns részlete vár feldolgozásra. Az alábbiakban ismertetett adatok többsége mindenesetre a fraknoi levéltárból származik.⁴

Természetesen e közlemény keretein belül nemhogy az eszterházi kertek együttesének, de még a nagy parter történetének részletes taglalására sem kerülhet sor, mert a szerencsés forrásbőség feldolgozása túlzottan terjedelmes munkát eredményezne, s remélhetőleg eredményez a közeljövőben. Ehelyütt ezért csak az Esterházy, Fényes' Miklós (1. ábra) birtoklása alatt létrehozott parter metamorfózisairól lesz szó.

A parter kialakításának és átalakításainak történetét azért érdemes újra áttekinteni, mert eddigi tudásunkat jelentősen kibővítő újabb adatokra derült fény, ráadásul korábban tévesen rögzült - részben általam is képviselt - álláspontokat kell felülvizsgálnunk. Mindeme tévedéseket korrigálandó, és Eszterháza 18. századi kerttörténetének új sarokpontjait kijelölendő adom közre az alábbi sorokat.

A süttöri díszkert kialakításánál elsőként felmerülő szerzőnév egy bizonyos Zinneré, akiről ma már jól tudjuk, hogy Anton Zinner császári kertépítéssel azonos. Ez a legutóbbi évekig nem volt nyilvánvaló, mert Hárich János hercegi levéltáros hosszú évtizedekre megtévesztette az utókort azzal a közlésével, hogy a tervező keresztnevét következetesen Ferencnek írta. Elsőként a kismartoni kastélykert történetét feldolgozó munkájában tett így,⁵ majd tévedését megismételte az Eszterháza történetének szentelt művében is.⁶ Hárich ugyan nem jelöli meg forrásait, de aránylag jól visszakövetkeztethető, mely iratokat használta fel munkáihoz, és szinte kizárt, hogy ne látta volna Anton Zinner saját kezű aláírását is. Éppen ezért nehezen érthető, hogy miért fogadta el a két Zinner, Anton és Franz azonosságát.

A két keresztnév ugyanis két különböző személyhez tartozik. Anton Zinner (1676k-1751) volt az a nagy jelentőségű kerttervező mérnök, aki Savoyai Jenő herceg, majd a császári ház szolgálatában állt kertépítésként.⁷ Részt vett a bécsi Belvedere

3. Mőcsényi Mihály a kismartoni Esterházy-kastélykertre vonatkozó, és e levéltárban található források kutatására kért fel végzős koromban. Neki köszönhetem - és hálásan köszönöm is -, hogy kerttörténész lettem.

4. A fraknoi levéltár kutatásához Dávid Ferenc segítségével férhettem, amiért - és e cikk megírásában nyújtott támogatásáért - mérhetetlenül hálás vagyok. Ottani kutatásomat az Esterházy-család levéltárosa, Dr. Gottfried Holzschuh segítette, az ott tartózkodást pedig a Klebelsberg Kunó Ösztöndíj tette lehetővé, mindezekért e helyütt is köszönetemet fejezem ki.

5. Hárich János: *A kismartoni várkert története*. H. n., 1934. Gépirat, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2914. 21-22.

6. Hárich János: *Eszterháza. I. Műtörténet*. H. n., 1944. Gépirat, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 2151., f. 9

7. Haupt, Herbert: *Das Hof- und hofbefreite Handwerk im barocken Wien 1620 bis 1770. Ein Handbuch*. Innsbruck - Wien - Bozen 2007, 783.

1. ÁBRA. Esterházy
'Fényes' Miklós
(1714-1790).
Magyar Nemzeti
Múzeum, Történelmi
Képcsarnok.

kertjeinek létrehozásában, és Jenő herceg Schloss Hofi kertjéhez készített terve is fenmaradt.⁸ Ő tervezte a korábban Franz Zinnernek tulajdonított magyarországi kerteket is, Féltoronyt, Kismartont és Süttört, továbbá feltehetően a pozsonyi királyi várkerteket,⁹ sőt, talán más műveket is, amint arra később visszatérek még.

Ki volt hát az a Franz Zinner mérnök, aki valóban a hercegi udvartartáshoz tartozott, mivel 1755-ben készült konvenciója szerint minden építkezés, földmérés és készítendő kert esetén köteles volt rendelkezésre állni (... *bey allen vormalenden Gabäuden, Feldmässerey und anlegenden Gärten sich gebrauchen zu lassen verbunden ist*)?¹⁰ Szinte biztosan tagja a díszkertész/kertépítő Zinner-dinasztiának, amelynek a már méltatott Antonon kívül több további tagja is (Johann Heinrich és Joseph Ignaz) császári szolgálatban tevékenykedett.¹¹ Ennél többet azonban nem tudunk róla, és mivel személye a legszorosabban összefügg a hercegi építkezésekkel, pályája a jövő kutatásának egyik különösen izgalmas témája lehet.

8. Géza Hajós: Ein sensationeller gartenhistorischen Fund im Privatbesitz. Die Plansammlung des Hofgärtners Franz Rauch (1809-1888) ergänzt durch den Hofgärtner Ignaz Ofner im späten 19. und frühen 20. Jh. *Historische Gärten* 12. (2006) 2., 29-34.

9. Magyarországi tevékenységéről Fatsar Kristóf: *Magyarországi barokk kertművészet*. Budapest 2008, 23., valamint az ott megjelölt katalógustételeknél is.

10. Hárlich: 1934, 22. A konvenció négy évvel Anton Zinner halála után keletkezett, ami végképp kizárja a két személy azonosságát.

11. Haupt i. m., uo.

A süttöri díszkert létrehozásának problémaköréhez visszatérve egy további, szintén téves adatot kell korrigálnom, ami annak létesítési idejével kapcsolatos. Ugyancsak Hárich írt először arról, hogy – a már említett módon amúgy Ferenc keresztnévvel illetett – Zinner a kismartoni „várkert” átalakítási munkáival egy időben végezte a süttör kert létrehozását is.¹² Erről pedig jól tudjuk, hogy 1728 és 1731 között készült.¹³

A kismartoni és süttöri kastélykertek Zinner-féle párhuzamos építésének gondolatát egy irat félreértelmezése alapozta meg. Amint azt már korábban említettem, Hárich nem fűzött jegyzeteket megállapításaihoz, de szinte biztosan ő is annak a dokumentumnak alapján írt erről, amelyet Valkó Arisztid közölt, és amely szerint Anton Erhard Martinelli, az 1721-ben kezdődött süttöri kastélyépítkezés tervező építésze 1728-ban megtekintette az ottani munkálatokat, valamint konzultált Zinnerrel a kastély és a kert kapcsolatáról.¹⁴ Ez utóbbi adat azonban nem a süttöri, hanem a kismartoni díszkert elrendezésére vonatkozott, amit Mőcsényi Mihály ismert fel először.¹⁵

A két díszkert párhuzamos építését egy további adat is erősítette. Eszerint Zinner 1731-ben befejezte a két kert létesítésének munkáját, és azokért egyenként száz, összesen tehát kétszáz aranydukátot kapott.¹⁶ Az egyértelmű volt, hogy ezek egyike a kismartoni kert, a másikban pedig – Hárich János már említett adata nyomán – nem volt nehéz a süttöri kertet látni.¹⁷ Amúgy is kézenfekvőnek tűnt, hogy az ekkor még kiskorú két Esterházy fiúnak, Pál Antal hercegnek és Miklós grófnak (a későbbi ‚Fényes’ Miklós hercegnek) rezidenciái mellett egyszerre építtetett kerteket a följük rendelt gyámtanács. Azonban Hárich János írása itt is megcsalt bennünket, a süttöri díszkert ugyanis nem ekkor, hanem később készült.

Mielőtt ennek részleteit kifejteném, nem mehetek el megválaszolatlanul a nyilvánvaló kérdés mellett, hogy vajon hol épült meg Zinner másik kertje. Elsőként a köpcsényi kastélykertre kell gondolnunk, hiszen jól tudjuk, hogy az Esterházy hercegek egyik legjelentősebb 18. századi kastélya állt ott, és azt a császári család is gyakran látogatta.¹⁸

12. Hárich 1944, uo.

13. Elkészültének idejét már Hárich is ismerte (Hárich: 1934, uo.) de a kialakítási munkák kezdési ideje csak később, Mőcsényi Mihály nyomán vált ismertté, vö. Mőcsényi, Mihály: *Dokumente im ungarischen Staatsarchiv über den historischen Garten in Eisenstadt. Die Gartenkunst* 2. (1990) 1., 113-120. 114 és 117-118.

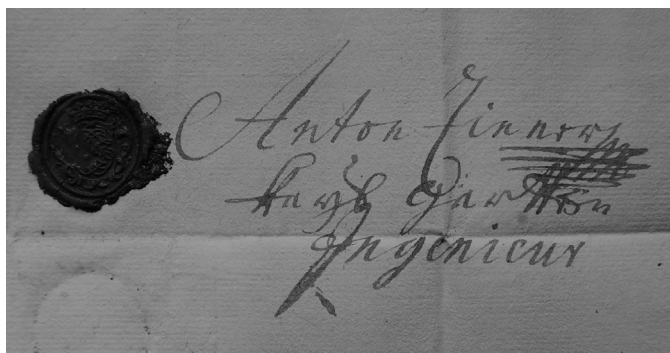
14. Valkó Arisztid: Újabb adatok a fertődi (eszterházi) kastély építéstörténetéhez. *Ars Hungarica* X. (1982) 1., 75-84. 77.

15. Mőcsényi 1990, uo.

16. Mőcsényi 1990, 114 és 118.

17. Mihály Mőcsényi: 'Eszterháza. Budapest 1994. december 7.' in Mőcsényi 1998, B87.html. Ezt az álláspontot ezidáig én is elfogadtam, sőt tényként kezeltem, ezek közül a legutóbbi, utalással saját korábbi közléseimre *Fatsar* 2008, 103.

18. Igaz, talán még nem ekkor, de a későbbi évtizedekben egészen biztosan, vö. Mária Terézia főkamrásának naplóit (*Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch. Wien 1907-1917*) az 1750-es és 1760-as évekből, valamint Rotenstein, Gottfried von: *Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn, im 1763sten und folgenden Jahren. Erster Abschnitt* in Bernoulli, Johann: *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen und anderer zur Erweiterung der Länder und Menschenkenntniß dienender Nachrichten. Jahrgang 1783. 9. Band. Berlin - Leipzig 1783, 235-298. 294-298.*

2. ÁBRA. Zinner aláírása az utazásaiért felvett összeg nyugtáján. EPA, Rentamt Süttör 1736, No. 54.

Az is ismert, hogy az ottani jelentős fácánoskert¹⁹ készítése ekkor kezdődött meg.²⁰ Az 1730-ban kezdett fácánoskerti építkezés viszont talán nem jutott annyira egy év alatt, hogy a következő évben Zinner kiérdemelte volna érte a száz dukátos jutalmat. Továbbá a fácánoskert kitézése valóban mérnöki munka, de talán nem igényelte egy kertépítész olyan mértékű jelenlétét, ami indokolná ezt a megbecsülést. (Zavarba ejtő ráadásul, hogy a köpcsényi uradalom 1721-1746 közötti építkezései között nem szerepel a fácános építése, és amúgy díszkerté sem.²¹ Lehetséges viszont, hogy – dacára a fácánoskertek jól ismert kiépítettségének – ezt inkább erdészeti tevékenységként kezelték, és ezért nem szerepel az építkezések között, bár ez ellentmondana a kor gyakorlatának.)

Ha Köpcsényt valóban kénytelenek vagyunk elvetni, akkor két további lehetőség is szóba jöhet. Ezek közül az egyik az a – kevésbé valószínű – feltevés, hogy mivel Zinner Kismartonban a korábbi reneszánsz jellegű díszkert mellett az addig vadaskertként kezelt oldalsó területet is – legalább részben – átalakította,²² ez értelmezhető lenne másik kertként. Talán nagyobb esélye van egy bécsi helyszínnek, vagyis a hercegek külvárosi (7. kerület, Neubaugasse 36-38.) kerti palotájához²³ tartozó díszkert kialakításának. Erről azonban semmiféle adatunk nem maradt fenn, és csak az indított e spekulációra, hogy a főkastély mellett talán a bécsi díszkert felújítását is előirányozták ekkor, tekintettel a hercegi reprezentációt illető figyelemre.

Mindenesetre Süttörön ekkor nem hoztak létre kertet, amit az is bizonyít, hogy az uradalmi alkalmazottak között még évekig nem szerepel kertész, márpedig egy kertet nem lehet fenntartás nélkül hagyni. Az első adat a süttöri kert kialakítására 1735-ből származik, amikor november 27-én és 28-án Prileczky úr, valamint a titkár

19. Jelentősége jól megítélhető az I. katonai felmérés térképéről is, vö. Dávid Ferenc: 'Díszkertek Magyarországon a 18. század utolsó évtizedeiben (térkép és kommentár)' in *Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem*. Szerk.: Galavics Géza. Budapest 2000, 206-220. 1. kép.

20. Koppány Tibor: Adatok a magyarországi barokk kastélyépítés kezdeteihez: a köpcsényi kastély. *Építés-Építészettudomány* XVII. (1985) 1-2., 137-147. 144.

21. EPA, Acta Varia, Fasc. 107., No. 1.

22. Fatsar, Kristóf: Anton Zinner im Dienste der Esterházy. *Die Gartenkunst* 19. (2007) 2., 285-294.

23. Richard Perger: *Das Palais Esterházy in der Wallnerstraße zu Wien*. Wien 1994. 6. A neubau palotát és a kertet Esterházy Pál Antal 1754-ben eladta, közvetlenül ezután az együttest elpusztították.

úr, a főkönyvelő úr és a főadóbeszedő úr Süttörön jártak a kert kitűzésére (*zur aus Steckhung des Gartens*).²⁴ Természetesen ők csak előkészítették a terepet a következő évben felbukkanó Anton Zinner császári kertmérnök (2. ábra) számára, aki 1736-ban két ízben járt Süttörön az újonnan létrehozandó kert ügyében (*Wegen anlegung des Neuen Gartens zu Schütter*).²⁵ Az előkészítés azonban nem volt sikeres, a gazdasági tisztviselő urak túlzottan ökonomikusan jártak el: Zinner első beavatkozása az volt, hogy a kertet mindkét oldalán jelentősen kibővítette. Ha csak a terepmunkára fordított napszám összegének adataiból indulunk ki, éppen másfélszeresére növelte a létesítendő kert területét.²⁶

A munkálatokban kezdettől részt vett Zinner segédje, Matthias Düllmann is, aki 1736. május 25-én kertészsegédként lépett Esterházy Miklós szolgálatába.²⁷ Voltaképpen ő kivitelezte Zinner tervét, és szakértelmét jól mutatja havi 12 forintos készpénzjárandósága is, ami olyan magas – különösen egy segéd esetén –, hogy nála csak az uradalom vezetője, a tisztartó kapott valamivel többet. Ő kezdte – még Zinner első látogatása előtt – a kivitelezést, és feltehetően ő is fejezte be: 1738. május 12-ig állt szolgálatban.²⁸ Ettől a naptól egy jóval kisebb fizettséggel felvett kertész, Johann Peter Gramer tevékenykedett Süttörön.²⁹ Úgy tűnik, Zinner 1736-os két látogatása után nem bukkan fel többet a kastélykert építkezésénél. Segédje minden bizonnyal képes volt a munka végigvitelére, a mester jelenlétére csak a kert tervezésénél és a kivitelezés elrendezésénél volt szükség.

A kert, vagyis a kastély előtti nagy parter tehát készen állt, éppen abban az évben, amikor Esterházy Miklós elérte nagykorúságát, és birtokainak teljes jogú kormányzójává vált. Zinner kertje minden bizonnyal ugyanabban az állapotban maradt mindaddig, amíg a lúdlábsétány kialakítása miatt területét egy trapéz alaprajzú résszel meg nem toldották dél felé, valószínűleg az 1740-es évek elején.³⁰

Habár ezt követően a parter kiterjedése – máig – állandó maradt, elrendezését a későbbi évtizedekben többször megváltoztatták. Az első erre vonatkozó adat 1748-ból való, amikor is egy bizonyos J. M. Hahn nevű kertész bukkan fel Süttörön, és négy tervet készített. Ezek közül három kertterv volt, a negyedik pedig a Lés, tehát a kastélytól délre elterülő, és a későbbi Eszterháza boszkéinak és vadaskertjének helyet adó erdő teljes területére készített tervrajz (*drey Gärten Riß, und Einen Riß, von gantzen Waldt Lesch verfertiget*). Mindezekért darabonként egy, tehát összesen négy aranydukátot kapott.³¹

Mivel e négy terv nem maradt ránk, csak találgatni lehet, hogy pontosan mire vonatkoztak. Amennyiben az értük fizetett összeg nagyságából indulnánk ki, összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy Anton Zinner 1728-ban, tehát éppen húsz évvel korábban 12 aranydukátot kapott a kismartoni kerttervért. Igaz, hogy akkor egyéb

24. EPA, Rentamt Süttör 1735, No. 105.

25. EPA, Rentamt Süttör 1736, No. 54. Első útja június 19-én (EPA, Rentamt Süttör 1736, No. 100.), a második szeptember 27-én (EPA, Rentamt Süttör 1736, No. 104.) történt.

26. EPA, Rentamt Süttör 1736, No. 88.

27. EPA, Rentamt Süttör 1736, No. 89.

28. EPA, Rentamt Süttör 1738, No. 46.

29. EPA, Rentamt Süttör 1738, No. 45.

30. Fatsar Kristóf: Az eszterházi lúdlábsétány kialakulásának története. *4D – Tájépítészet és Kertművészet*. 2006/3., 10-17.

31. EPA, Rentamt Süttör 1748, No. 22.

fáradozásait is megfizették ezzel az összeggel,³² ami nagy valószínűséggel utazásaira vonatkozhatott, továbbá azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Zinner a kertépítészek társadalmának lehető legmagasabb fokán állt. Süttör esetében ráadásul nem volt indokolt a kert teljes átalakítása, ezért a három kerterv inkább a parterek díszének átalakítására vonatkozhatott. Ezek éppúgy lehetnek különböző változatok, mint az egyes kertrészekre külön-külön készített darabok is; itt végképp homályban tapogatózunk.

Hahn negyedik terve sokkal izgalmasabb feltételezéseket enged meg. Az bizonyos, hogy a kertész nem a Lés felmérését készítette el, mert erre földmérőt alkalmaztak volna, és egy ilyen munka sokkalta nagyobb összeget emésztene fel. Hahn tehát a Lés ki- vagy átalakítására adott javaslatot, sőt ő lehetett a Lésben kialakított boszkésornak, vagyis az úgynevezett Fácánosnak a tervezője. Nem lehetetlen, hogy az Eszterháza szerkezetét meghatározó nagy lúdlábsétánynak is ő a szerzője, ebben az esetben az nem az 1740-es évek elején készül, amint azt korábban feltételeztem,³³ hanem néhány évvel később. Amennyiben így van, Hahn három kerterve a parter már említett trapéz alaprajzú bővítése miatt vált szükségessé, és azok megfogalmazására adhatott javaslatot, esetleg a teljes kert díszének átalakítására is. A kerttervek készítésének célja természetesen abban az esetben is lehetett ugyanez, ha a lúdlábsétány már készen volt ekkor.

A tervsorozat mindenképpen arra utal, hogy a süttöri kertek együttesének kialakításában Hahn meghatározó szerepet játszott – természetesen amennyiben tervei megvalósultak. Semmiképpen sem lehetett tehát jelentéktelen tervező, személyét ezért a legkézenfekvőbb ismét a császári udvar környezetében keresni. Aligha azonos viszont az 1759-ben elhalálozott Mathias Erhard Haan díszkertésszel, aki már 1720-ban Schönbrunnban dolgozott, és haláláig császári szolgálatban állt.³⁴ Nem is a vezetéknevek különböző írásmódja teszi ezt valószínűtlenné, hiszen ez általános jelenség a korban, hanem mert Hahn saját aláírásában a J. M. monogramot használta keresztnevei rövidítéseként. Érdekes viszont, hogy 1733-ban egy bizonyos Johann Erhard Haan kertész is dolgozott Schönbrunnban,³⁵ ami már közelebb áll süttöri kertészünk nevéhez. Mindazonáltal a Johann és Matthias keresztnevek önkényes kiválasztása a kérdés túlon túl erőltetett megoldása lenne, ezért inkább arra gondolhatunk, hogy egy, a Zinnerekhez hasonló kertészcsalád tagjaival van dolgunk.

A parter korai, virágdíszes állapotát egy 1760-as leírás örökölte meg.³⁶ Ez az egyetlen ismert forrás, amely az Esterházy Miklós hercegségre emelkedése előtti

32. Mőcsényi 1990, uo.

33. Fatsar 2006. Nem gondolom, hogy a minden valószínűség szerint az 1740-es évek-ből való, suta Lés-alaprajz (Fatsar 2008, 22/3. katalógustétel) Hahntól származna: ahhoz túl gyenge kivitelű. A sokkal jobb minőségű, ún. "bányaterv" (Fatsar 2008, 22/2 katalógustétel) viszont nem tartalmaz díszkerti vonatkozásokat, ezért inkább mérnök munkájának tartom, mint kerttervezőének.

34. Haupt i. m., 482. udvari szolgálatának kezdetét 1730-ra teszi, azonban Elisabeth Hassmann: *Von Katterburg zu Schönbrunn*. Wien 2004, 236. szerint már 1720-ban Gärtner von Schönbrunnként említik. Az is lehetséges, hogy ekkor még nem állt udvari szolgálatban, de az adatok szűkössége miatt ezt itt nem áll módomban tisztázni.

35. Hassmann i. m., 547.

36. Dávid Ferenc: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban. *Soproni Szemle* LXII. (2008) 3., 294-305

időből a kertről szól, és értékét tovább emeli, hogy ráadásul datált is, miáltal a kert történetének e fázisa jól nyomon követhető. Részletek természetesen nem szerepelnek benne, de egyértelműen díszkerti kialakítású volt, amelyben csak szép virágok, szegélysvények, pázsitfelületek és puszpángszegéllyel körülvelt szegélyágyások kaptak helyet (*aus nicht anders, als schönen Blumen, parterren, Spallier zieraden und anderen schönen waasen auch Buchsbaum Rabateln, bestehet, und die schönsten Gänge durch und durch hat*).³⁷ A partertáblákat át- és átszövő sétányok arra utalnak, hogy elsősorban virágos partereket tartalmazott, amint azt az 1762 körüli vezérterv is megörökítette számunkra (3. ábra).

A parter átalakítására egészen 1774-ig annak dacára nem került sor, hogy Esterházy Miklós 1762-ben bátyjának, Pál Antalnak – utódok nélkül – bekövetkezett halálát követően megörökölte a hercegi címet, és vele a család hercegi ágának összes birtokát. Süttöri építkezései még abban az évben óriási lendülettel indultak meg, és ebből a kert fejlesztése sem maradt ki, bár ez elsősorban a boszkék kiépítésére vonatkozott. A kastély előtti díszkert tehát abban a furcsa, még az 1740-es években rögzült állapotában maradt, amelynél a lúdlábsétány ferde vonalai a feltehetően még Zinner által kialakított parter sarkaira futottak.

Az 1770-es évek közepére azonban elérkezett az idő ennek az előnytelen állapotnak a felszámolására. A partert 1774 márciusában kezdték arra a végleges állapotára formálni (*anlegung eines Neuen Ziehr-Garthens*), ami Eszterháza barokk parterjének legegységesebb, leggazdagabb virágdíszű fázisát jelentette. Az új díszmedencéket már 1773-ban faragni kezdték,³⁸ hogy a következő évben elhelyezhessék őket. Hatalmas, tízezres növény szállítmányok érkeztek ekkor Eszterházára, a köpcsényi és a szarvkői kertből is minden növényhagymát, -gumót és -magot ide küldtek át.³⁹

A korábbinál egységesebb elrendezésű, elegáns megoldás jött létre, amely háromszög alaprajzú táblákkal és a közöttük elhelyezett virágkosarakkal fedte le a területet. Az egyenlő háromszög alaprajzú táblák alapvonala középpütti kettős voutában záródott, amely Eszterháza metszetes nagy alaprajzán (4. ábra) is látható. A virágos szegéllyel körülvelt gyepes parterek a kései barokk kertművészet jellegzetességei, amely mind több szerepet juttatott a gyepfelületeknek. A kiültetési séma egyszerűsödését a gazdag szobordísz ellensúlyozta. Narancsfák, valamint szobrok és vázák álltak a parter minden táblájának sarkában. A hangsúlyosan szereplő virágkiültetés mindig is jellemző volt Eszterházára, és ezt a továbbiakban a gyepes parterek virágos szegélyei biztosították (5. ábra). A gyepes parterek virágos szegélyei a leggyakrabban alkalmazott módon, körrel áttörtek voltak, ezeket a kör alakú ágyásokat pedig felpalánkolták, tehát kiemelték a talaj szintje fölé. Az ilyen módon kosárszerűen megjelenő kiültetést virágkosárnak nevezték (*corbeille de terre*), és egyik kialakítási módja szerint valóban kosárszerűek voltak, mert a felpalánkolást sokszor vesszőből fonott palásstal végezték. Rotenstein említést tesz négy nagy virágkosárról is, amelyek a partertáblák között feküdtek. Ezek a nagy, önállóan szereplő virágkosarak nagyobb átmérőjűek voltak, és méretüknél fogva szinte önmagukban is parterszerűek. Sokszor szerepeltek önállóan, a sétányok burkolatában, vagy gyepes parterek közepében is. Eszterházán a nagy parter két oldalsó kis szökőkútjával egy vonalban feküdtek,

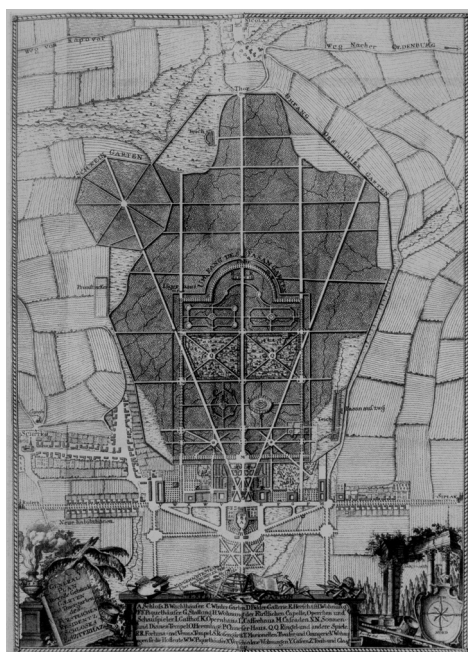
37. Dávid 2008, 298 és 301.

38. EPA, Generalcassa 1773, No. 25., Lit. 10.

39. Mócsényi 1998, a623 és a628.

3. ÁBRA. Vezérterv a süttőri kastély bővítéséhez, 1762 körül. Magyar Országos Levéltár, T2, No. 1560.

4. ÁBRA. Eszterháza alaprajza, 1784. *Beschreibung des hochfürstliches Schlosses Eszterhás in Ungern, Pressburg 1784.*

a főtengely mentén, két kisebb háromszög alaprajzú partertábla között. Rotenstein meg is számolta a parter díszzeit: „Das große Parterr hat 20 Vasen von Sandstein, weiß angestrichen wie Marmor; 32 Statuen; 5 Fontainen; 4 große grüne Blumenkörbe und 72 kleinere.”⁴⁰

Az 1774-es átalakítás tervezőjét nem ismerjük. A legkézenfekvőbb, hogy Nicolaus Jacobyt, a herceg lotharingiai származású mérnökét tartjuk szerzőjének, aki a

40. Rotenstein i. m., 275.

kismarton-sérci vadaskert tervezője valamint Eszterháza településábrázolásainak készítője volt, s aki újabb kutatás szerint az eszterházi kastély kétemeletessé bővítését is megtervezte 1774-ben.⁴¹ Mindenesetre a kertalakítás minden napszám-elszámolásán Jacoby neve is szerepel a főkertész, Fridrich Hammerly kézjegye mellett.⁴²

Az utolsó jelentős változás a parterek területén a kertrész félkör alakú lezárásának kaszkádokkal történő hangsúlyozása volt. Franz Gruss 1782-ben több tervet is készített a kaszkádok kialakítására, de egy festmény tanúsága szerint a végső megoldás nem az ő fennmaradt tervei alapján készült el.⁴³ Az íves vonalú kaszkád tetején mellvéddel ellátott kilátóteret helyeztek el, amelyre mintegy harminc fokból álló lépcsőn lehetett feljutni a kaszkád mindkét oldalán. Az ív közepénél alázuhanó víz a kaszkád kilenc fokán túl elhelyezett karéjos alaprajzú medencébe jutott.

A kaszkádok kialakításával befejeződött a parter átalakításainak sora Esterházy, Fényes' Miklós birtoklásának időszakában. Valóban ez volt az az aktus, amely befejeztette a művet: a kaszkádok egyben kilátóteraszokként is szolgáltak, ahonnan a kastély előtti egész kertet be lehetett látni. Lezárást adtak a kastély előtt elterülő sík térnek, és elválasztották azt a parter mögötti boszkék területétől.

A herceg haláláig - mai tudásunk szerint - már nem végzett átalakításokat a parteren; Eszterháza 18. századi történetének végfázisa halálával vette kezdetét. Eszterházy, Fényes' Miklós (1714-1790) fia, Antal (1738-1794) még érintetlenül hagyta Eszterházát, habár rezidenciáját már Kismartonban, a hercegi család hagyományos székhelyén rendezte be. Eszterházától ugyan nem szakadt el végleg, de rövid, mindössze négy esztendőnyi majorátussága részben a francia háborúkkal telt, ezért az ő birtoklásának korszaka voltaképpen eseménytelen Eszterháza szempontjából. Az unoka, II. Miklós (1765-1833) azonban már egyértelműen Kismartonhoz kötődött, a divatjamúltan rokokó, és ráadásul Bécstől távolabbi Eszterháza nem felelt meg igényeinek.⁴⁴ A kertművészet divatjának változása is Kismartonnak kedvezett: a sík területen fekvő, tehát terepdinamikát nem nyújtó és így látványos vízépítéssel sem felszerelhető Eszterháza helyett a hegyoldalban fekvő, távoli vidékek panorámáját is megnyitó Kismarton sokkal alkalmasabb volt egy angol tájkert létrehozására.

Habár, Fényes' Miklós halála után Eszterháza megszűnt a hercegi család főkastélyának lenni, a partert ezután is jó karban tartották, és sokáig nem mutatkozott jele annak, hogy Eszterháza elhagyott rezidenciává vált. A 18. század utolsó éveire azonban a magas fenntartási költségek valamilyen egyszerűbb megoldás után kiáltottak. Eszterháza válságának a kertre is kiterjedő egyik első nagyobb jele az volt, amikor 1798-ban Hieronimus Ochsenhäuser eszterházi kertész⁴⁵ javaslatot tett a kaszkádhoz

41. Galavics Géza: Eszterháza 18. századi ábrázolásai - a kép mint művészettörténeti forrás. *Ars Hungarica* XXVIII. (2000) 1., 37-71.; Dávid, Ferenc: 'Nicolaus Jacoby(?): Eszterháza, Erweiterungsplan des Schlosses Eszterháza, 1774' in Andrea Czére (ed.): *In Arte Venustus - Studies on Drawings in Honour of Teréz Gerszi*. Budapest 2007, 215-218.

42. EPA, Eszterházer Baucassa 1774, Lit. B.

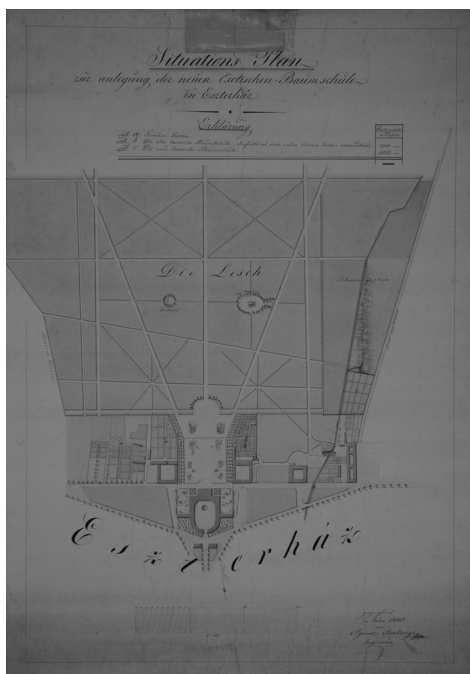
43. Vö. Fatsar 2008, 22/11-14. katalógustételek.

44. Jacob Michael Perschy: 'Die Fürsten Esterházy - Zwölf kurzgefaßte Lebensbilder' in *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene*. Eisenstadt 1995, 47-59. Antal - 54., II. Miklós - 54-56.

45. Később, 1808-tól Kismartonban szolgált, vö. Felix Tobler: Personal und Arbeitsorganisation im Eisenstädter Hofgarten (1800-1813). *Burgenländische Heimatblätter* 69. (2007) 4., 204-213. 210.

5. ÁBRA. Bartolomeo Gaetano Pesci: Eszterháza kastély és kertje dél felől, 1780. Fertőd, Kastélymúzeum (a Magyar Építészeti Múzeum tulajdonában).

6. ÁBRA. Szakonyi Ignác: Eszterháza helyszínrajza, 1845. EPA, BPO332.

tartozó vízemelő gép további üzemben tartására azért, hogy a kaszkád medencéjétől a már korábban - bizonyára ,Fényes' Miklós birtoklásának idején - létesített földalatti csatornán át a konyhakerti medencébe vezessék a vizet az ottani zöldségnövények öntözésére.⁴⁶ A díszmedencék gazdag vízjátékai tehát ekkor már nem működtek.

A parter korábbi díszes, még ,Fényes' Miklós korában kialakított állapotának feladására végül 1799-ben került sor. Ekkor az eszterházai kert és a Lés (tehát a boszkék és a sétányok) magas fenntartási költségeire hivatkozva a hercegi jószágkormányzóság Gáll Ferenc hercegi titkárt és Pölt Máttyás főkertészt Eszterházára küldte azzal a

46. EPA, Zentralkonstruktion 788/1798.

megbízatással, hogy a kert jövőbeni kisebb költségvetésére tekintettel tegyenek javaslatot oly móddal, hogy a kert díszességét csak a szükséges mértékben csökkenték, és a változtatások ártalmatlanok legyenek.⁴⁷

A két kiküldött november 12-én kelt jelentése a kertet illető javaslatok között természetesen a parter fenntartásának ésszerűsítését is előírta. A szegélyágások korábban évenként kétszer elvégzett virágkiültetését teljesen elhagyták és a parter teljes területét gyepesítették volna. A virágdísz kisebb léptékű fennmaradására külhoni évelők beültetését javasolták. A herceg az előterjeszés pontjait változtatás nélkül elfogadta.

Ochsenhäuser tett még egy kísérletet a *status quo* fenntartására, legalábbis ezt valószínűsítem abból, hogy az átalakítás járulékos költségeit ezer forintnál is magasabb összegre tette. Meglehetősen tiszteletlen levélben írta a hercegnek, hogy a parter átalakítására vonatkozó tervet a herceg parancsának megfelelően elkészítette, és módosító javaslatai volnának. Véleménye szerint a sétányok homokját jó földre kell cserélni, a központi nagy medencét meghagyná, de a négy kicsit teljesen megszüntetné. A kaszkádok egyik medencéjét ugyancsak eltüntetné, viszont a vízemelő gép felé eső másik medencét víztartónak hagyná meg, a kaszkádok elé magas fákat ültetne, és mindeme javaslataihoz a kivitelezés munkálataira vonatkozó költségbecslést is előterjesztett. A herceg válaszában nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a kertész terjengős írásában teljesen felesleges változtatásokat (*weitläufig beschriebene und ganz überflüssige Veränderungen*) javasolt, továbbá véleményét a legkevésbé sem módosítja, hanem megerősíti. Eszerint a parter egész területét perjével kell bevetni, a kastély homlokzata előtti területet egzotikus növényekkel és cserjékkel kell beültetni (*vor der Fronte des Schloßes mit exotischen Gewächsen und Kleingehölz bepflanzt*), minden más marad a régiben, legfeljebb a kaszkádoknak a parter felé eső területét lehet homokkal feltölteni.⁴⁸

A következő évben azonban a parter lebontása tovább haladt. A parter szobrait és vázait eltávolították, néhány díszmedencét felszámoltak, de az elülső, tehát a kastélyhoz legközelebb eső három medencét meghagyták, sőt korábbi facsöveiket ólomcsövekre rendelték cserélni. Pölt szerint a perje költséges, mert sok öntözést igényel, ezért inkább lóhere és mezei virágok (*Kleu sammen und Heu blaumen*) vetése volna indokolt.⁴⁹

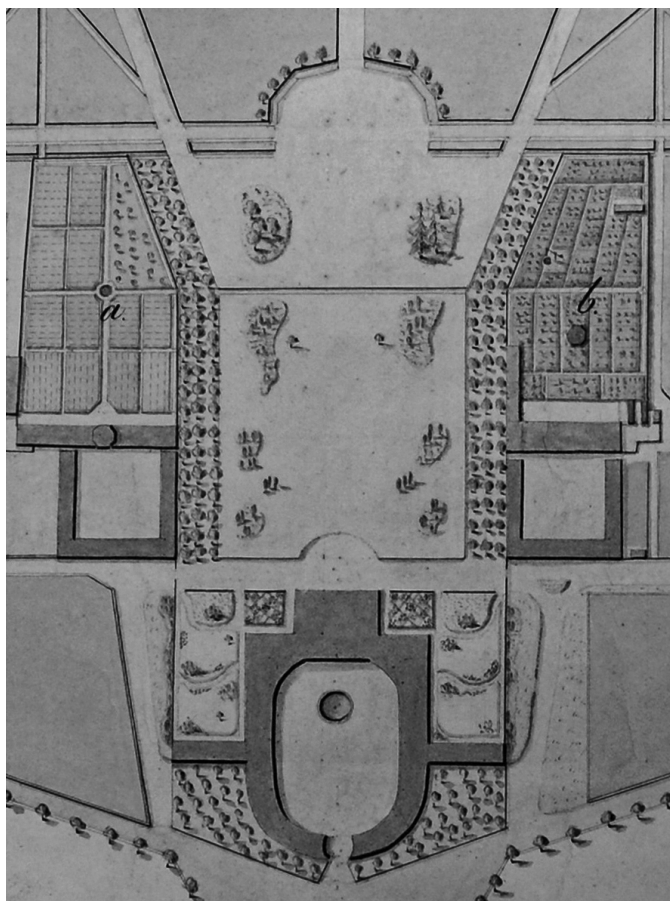
A parter szobrászati díszeknek sorsa az eszterházai kert lebontásának egyik legizgalmasabb problémája. Amíg az épületek nem helyezhetőek át, ezért csak építőanyagokban használhatóak fel újra, a növények pedig – bizonyos körülmények esetén – átültethetőek ugyan, de pusztulásuk esetén is aránylag könnyen pótolhatók, addig a szobrok könnyedén elmozdíthatóak, és ez még csak nem is károsítja őket. Mivel értéküket nehezen veszítő műalkotások, ezért mindig is feltételeztük róluk, hogy nem estek áldozatává a romboló időnek, hanem valahol máshol találtak nekik helyet, akár értékesítés révén is. Sorsuk tisztázása azért is fontos, mert Eszterháza kései barokk parterjének rekonstrukciójához létük ugyan nem nélkülözhetetlen, de felállításuk nagy lökést adna e folyamatnak.

Egyelőre ugyan nem számolhatok be arról, hogy a szobrok és a vázák előkerültek volna, és sajnos még arról sem, hogy pontosabban ismernénk őket, de a további

47. EPA, Domänenendirektion 2840/1799. és EPA, Zentralkdirektion 1795/1799.

48. EPA, Zentralkdirektion 1856/1799.

49. EPA, Zentralkdirektion 293/1800.

7. ÁBRA. Az eszterházi parter Szakonyi Ignác helyszínrajzán, 1845. EPA, BPO332.

nyomozáshoz segítséget adhat egy 1800-ban készült irategyüttes, ami egy majdani értékesítés előkészítéséhez készült. Vevőként Skerlecz József⁵⁰ jelentkezett nyolc darabra, minekutána Pölt Mátyás főkertészt a kismartoni szobrász, Gundrich József⁵¹ társaságában Eszterházára küldték a parter szobrászati díszének értékbecslésére. Talán nem véletlen, hogy a parter 30 szobra közül csak az a négy – amúgy nimfákat ábrázoló – szobor ért darabonként 150 forintot, amelyeket Gundrich faragott, a többi értéke 5 és 20 forint között változott, ezeknek tárgyát sem nevezték meg. A kastély kerti homlokzata előtt álló négy nagy váza darabja viszont 30 forintot ért, a konyhakertbe vezető keresztsétánynál álló két darab egyenként 15 forintot, ugyanott a *mit Basteralöfl* (talán a Pastorale elírása, és akkor pásztorjeleneteket ábrázoló)

50. Ember Győző: *A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története 1724-1848*. Budapest 1940, 210. szerint egy Skerlecz József 1787-1791 között fogalmazóként szolgált a Helytartótanácsnál, a Gudenus János József: *A magyarország főnemesség XX. századi genealógiája* III. Budapest 1998, 321. által ismert Skerlecz József (1767-1835) császári és királyi kamarás, ezredes és követ volt.

51. Gundrich József (?-1806) szobrász, 1752-ben a bécsi akadémián tanult, azután Pesten és Kismartonban működött. *Művészeti Lexikon* II. Budapest 1966, 307.

vázák négy darabja egyenként 25 forintra becsültetett, a parter végében álló két váza is ugyanilyen értékű volt. Az egész figurális együttes legdrágább darabja a tűzijátékterén álló Gundrich-alkotás, a Latona-váza volt, ami egyedül 310 forintot ért. Az erdőben álló szobrok egy része már ledőlt, és csak kevés állt még közülük. A herceg, Esterházy II. Miklós döntése az volt, hogy Gundrich öt művét tartsák meg az ő saját használatára, Skerlecz az általa tetszőlegesen kiválasztott nyolc darabot a becsértékén elviheti, a többit pedig a Pölt által – és sajnálatos módon számunkra egyelőre nem – ismert műgyűjtőnek a becsértéken adják el.⁵² Feltűnő, hogy a parter figurális díszjeinek száma nem egyezik Rotenstein adataival: 32 helyett 30 szobor, 20 helyett pedig 12 váza díszítette ekkor a partert. A különbség mibenléte egyelőre nem ismert.

A parter kiültetése mindenestre – legalábbis eleinte – egyszerűsége ellenére sem volt elhanyagolt, sőt a külhoni növények és a kastélyhoz közeli díszmedencék révén inkább díszesnek volt mondható (6. ábra). Habár a következő évek történései még feldolgozásra várnak, bizonyára nem véletlen, hogy a parter utolsó barokk állapotának eltüntetését követően a negyedszázaddal későbbi utazó így írt az ott látottakról: *A' nagy víztartók (Bassin) és ugró-kutak, az udvarban, Vár mellett, s a' kertben, hol egyike hatvan ezer forintba tellett, megszűntek lenni; köveik máshová el hordattak haszonvehetetlenül. ... a' kertek el vannak hagyatva; ama pázsit-gyepen, mellyen 1791-ben több Nemes Vármegyének zászló-aljai vitéz forgásokat tettek szemem' láttára, földi alma terem.*⁵³ Ez utóbbi adat természetesen nem vonatkozhat a nagy parterre, hiszen 1791-ben ott még jól fenntartott gyepes partertáblák voltak, ahol zászlóaljnyi lovasság nem férhetett el. Az viszont hihető, hogy a korábban meghagyott kerti díszmedencéket ekkorra ugyancsak felszámolták. Mindazonáltal nehezen képzelhető el, hogy egy hercegi kertnél megengedték volna a szégyellnivaló, gyalázatos állapotot, kivált azért nem, mert ekkor Eszterháznál még létezett a később valóban felszámolt kastélykertészet.

Hunfalvy Jánosnak egy újabb bő negyedszázaddal későbbi leírása nem ennyire lehangoló: *A kert két órányi terjedelmű, egészen síkságon terül el, azért szép messzelátványokat nem nyújt; mulató házai többnyire már pusztulásnak idultak, tavai kiszáradtak; mégis facsoportjai és sorai, virágtelepjei és gyep térségei még most is elragadtatják az utast* (7. ábra).⁵⁴

Hunfalvyban már nem élt az a ,Fényes' Miklós kertje iránti nosztalgia, ami a korábbi leíráson erősen áthallatszik. Feltehetően ezért tudta kritikával bár, de azért jóindulatúan elfogadni azt a képet, amit Eszterháza az ő korában az utazónak nyújtott. A mai utazónak Eszterháza jelenlegi állapotával kapcsolatos érzései is ellentmondásosak. A parter korábbi állapotáról túlon túl bőséges ismeretekkel rendelkezik ahhoz, hogy annak mai képét könnyedén elfogadhassa.

52. EPA, Domänenndirektion 2228/1800. és EPA, Zentralkonstruktion 1467/1800.

53. Utazásbéli Jegyzetek Óvárról, Kis-Martonról, Fraknóról, 's Eszterházáról. *Tudományos Gyűjtemény VIII.* (1824) III. k., 40-56. 56.

54. Hunfalvy János: Soprony és környéke. *Család Könyve III.* (1858) 575-585. 580.

Tájépítészeti Kar

KÜLÖNLENYOMAT

MMXC
TANULMÁNYOK ÉS
ESSZÉK A 90 ÉVES
MÓCSÉNYI MIHÁLY
TISZTELETÉRE

SZERK.: FATSAR KRISTÓF
BCE TÁJÉPÍTÉSZETI KAR, BUDAPEST 2009

ISBN 978-963-503-404-8